

(ОБРАЗОК З БОРИСЛАВСЬКОГО ЖИТТЯ)

Яць Зелепуга був хлоп ледащо. Хто перед тридцятьма роками переходив через Борислав, міг бути певний, що або в коршмі, або десь близ коршми почує п'яний, охриплий голос, що виводив усе ту саму меланхолійну пісеньку:

Ой не жалуй, моя мила,

Що я п'ю,

Тогди будеш жалувати,

Як я вмру.

Цікавий міг завсігди побачити й самого співака, що або сидів за коршемним столом з звішеною головою і вибивав п'ястуками по столі в такт своєї співанки, або шкандибав, виписуючи по улиці ногами "мисліте" та перериваючи свій спів короткими монологами, вроді слідуєчого:

— Прокляті пархи-жиди! Знаю я, знаю, чого вам хочесь! Але го, го! Не діждете! Яць Зелепуга — то не м'який хліб, щоб з нього коники ліпити!

Зупиниться на хвилину, широко розставивши ноги і стараючись удержати своє тіло в рівній вазі, і знов затягне охриплим голосом: "Ой не жалуй, моя мила!"... але тут же й урве.

— Еге, не жалуй! То-то й є, що нема вже кому й жалувати. Пішла моя мила до пана-бога на склад, а мені тепер все одно. Немного там того достатку лишилось, та на якого біса він мені здався! Для кого маю свою працю лишати? Свого роду не маю, а жінчин рід — ге, ге, не діждати вам, багачики, щоб ви мали моєю мізерією втішатися! Радше все крізь горло

пропущу, і худобу, і господарство, і землю! Нехай іде, нехай ваше не буде! Ой, бо то ви нам залили сала за шкуру, багачі-клапачі!

Знов урве і затягне співанку, вимахуючи затисненими кулаками:

Єден багач у другого

Та й питаєся:

— За що тая голотонька

Напиваєся?

— Ой най тобі, багачику,

В очах не стає,

Що голота гірко робить,

Та солодко п'є!

Ледащо хлоп був той Яць Зелепуга. Правда, доки жила жінка, держався він несогірше. Хоч мав усього тільки шість моргів плохої землі, то таки не ходив ні до кого хліба позичати. Двоє їх було: що зробили, те й мали. Жили ощадно і супокійно, працювали на своїм ґрунті, то й сусіди їх шанували. Діточок мали кількоро, але повмирили; послідня дочка вмерла вже вісімнадцяти літ від роду. Смерть тої дочки була першим ударом, що зробив пролом в щасливім досі житті Зелепуги. Жінка його була з багатого роду і мала в Бориславі ще трьох братів, багатих господарів. Принесла вона своєму чоловікові в посазі других шість моргів землі о межу з його власною батьківщиною. Але по смерті послідньої дочки швагри-багачі почали всякими способами наставати на Зелепугу та на його жінку, щоб віддали їм назад ту "родову" землю.

— Нащо вам! — говорили ласкаво. — Ви вже обоє старі, дітей у вас не буде, доживете свого віку й на тих шести моргах, що вам лишається, а у нас у кожного дітей багато.

Послухала Євка тих слів, підписала нещасну "цесію", відібрали брати її земельку батьківську і зараз же продали її жидам під нафтові заводи. Така зрада до глибини обурило обоє Зелепугів.

— Як то, панове швагрове, — говорив їм Яць, зустрівши їх якось-то в коршмі. — Чи то по-божому і по-людськи робити так, як ви з нами зробили? Чи на то ми вам часть вашої батьківщини відступили, щоб на ній жиди ями копали, а ви щоб мали за що пити?

— Іди, старий дурню! — відказав один швагер. — Ви ж нам при людях відступили, а нащо відступаєте, о тім не було мови. А раз ви відступили, то поле наше. А раз воно наше, то нам вільно робити з ним, що нам подобаєсь.

— Неправда! — відрізав Яць. — Ми тільки для того вам відступили, щоб вашим дітям було де поміститись. Жидам продати — невелика штука, се кождий потрафить.

— Видно, що не кождий, — сміючись, відказав другий швагер, — коли ви не потрафили, тільки ми.

— Смійтеся собі, смійте, але я се так плазом не пуцу.

— А що ж зробиш?

— Вже я знаю, що зроблю, але тільки не знаю, чи вам то солодко буде.

— От іди, старий, іди, не роби з себе дурня, — сказав третій швагер, плещучи його по плечу. — От ліпше сядь з нами і випий по півкватирці, а що з воза впало, те пропало.

— Сісти-то я сяду, — строго відповів Яць, — і випити також вип'ю, але від правди не відступлю. Скличу людей, скличу свідків, нехай они нас розсудять, чи то справедлива ваша робота.

— Ну, що ж, клич, нехай судять! — сказав один із швагрів. — Тільки згори тобі кажемо, що нам наплювати на той суд. Що нам зроблять? Чи, може, самі гроші зложать і землю від жидів відкуплять?

Сказавши правду, Яць Зелепуга про землю й не думав. Боліла його тільки "неправда" і хитрість швагрів, її хотів він вивести "перед людьми й перед свідками", але чи з тої роботи вийде яка користь, навіть думкою в той бік не сягав. Тож слова швагра були для нього тим, чим удар п'ястуком меже очі. Захитався і окинув всіх трьох непевним поглядом.

— А, ось оно як: плюєте на людей, на громаду! Юди якісь! А плював би на вас світ увесь! Батьківську землю жидам продали і сміються! А щоб вас та земелька свята по смерті з гробів повикидала!

Слово по слові, між Яцем і шваграми прийшло до бійки, в котрій швагри так побідили старого Зелепугу, що справді-таки прийшлося кликати і людей, і свідків, і баб-знахарок. Плачучи та проклинаючи, побігла Яциха до братніх хат, щоб бунтувати братових проти чоловіків. Ті стали по її боці, бачачи, що від часу тої нещасної історії з ґрунтом їх чоловіки так і не вилазять з коршми. Розпочалась правдива війна родинна з звичайними пригодами: сварками, прокльонами, криками на все село і бійками. Що жінкам в тій війні найбільше перепадало, про се ніщо й говорити. Одна в приливі гніву обпарила свому окропом босі ноги так, що два місяці не міг встати з постелі, і се найліпше зробила, бо врятувала решту грошей за продану жидам землю від цілковитої розтрати. У другої вдача надвоє важилась: коли чоловік був тверезий, то

перемагав і бив жінку, але коли був п'яний, то жінка перемогала чоловіка і на велику втіху жидів вела його заволоди з коршми додому, приговорюючи при тім моральні науки і для ліпшої пам'яті втовкаючи їх йому кулаком в плечі та в потилицю. Найгірше пішло у третього швагра: там чоловік з жінкою так перегризлися, що жінка втекла від чоловіка на службу, дітей забрала і між людей пороздавала, і чоловік до двох літ пропив і прогайнував усе господарство, худобу і землю і нанявся копати ями у того самого жида, котрому продали часть Яцишиного ґрунту.

Страшно і важко було слухати того, що діялось між братом і сестрою в ту пору. Вийде, бувало, брат рано на роботу, звичайно, вже не тверезий, в брудній, заболоченій полотнянці, з лицем, почорнілим, як земля, згорблений і ніби прибитий, а сестра вигляне з своєї хати, вибіжить на подвір'я та як почне плакати, як почне проклинати, — господи боже! І брата їй жаль, хоч так погано з нею обійшовся, і батьківщини жаль: сама не знає, на кого плакати, на кого кари божої просити.

— А воліла б я, братчику мій, бачити, щоб тебе самого в сю землю закопували, ніж маєш ти єї ту рити та копати для нехристів! Ну, копли, поганине, копли, може, там докоплешся кісточок небіжчиків тата та діда. Придивись їм добре, бо, певно, оба в гробі на другий бік попереверталися, чуючи, як ви їх пам'ять, їх землю кроваву шануєте! А не забудь там сказати небіжчикам, в яких ти тепер гонорах у пана жида пробуваєш, як спиш під жидівською лавою, їси разом з жидівськими собаками, і як жидівські бахурі коло коршми на тобі, як на коні, їздять для забави! Скажи їм се, скажи!

А відтак разом як заклене руки над головою, як не заголосить, не заридає, мов над покійником:

— Братчику мій, соколику сизий! Чи я ж тебе не любила! Чи я ж коло тебе не припадала, ще як ти маленький був, як ми, мов овес дрібні, без мами осталися! Чи я ж мало ночей не спала, тебе доглядаючи, як ти занедужав! Чи думала ж я, нещаслива, що нами лиха доля отак кине, що

буду на тебе кари божої просити! Не дай боже легко сконати тим, що тебе на таку дорогу навели, що тебе отак на дивовище, на публіку людську пустили!

Прокльонів брат слухав мовчки, похилившись, мов віл, що, схиливши голову, приймає удари. Але оті причитання та споминки з дитинячих літ рвали його душу, кровавили серце, допікали йому гірш огню жегучого. Аж раз, підпивши собі більше, ніж звичайно, не міг стерпіти того голосіння і, крикнувши: "А не будеш ти вже раз тихо, стара відьмо!", кинув на сестру "камінцем". Сам він твердив, що був се камінець не більший кулака, але мусив бути більший і з неабиякою силою кинений, бо сестра не тільки що зараз утихла, але навіть відразу-таки впала на землю з глухим зойком. На той зойк вибіг Яць з хати і підняв жінку: мала вибите одно око і на чолі кроваву рану від лівої брови півперек аж до самого волосся. Не кричала, не стогнала багато, тільки умлівала раз за разом. Напівнеживу повезли її до Дрогобича; лікарі сказали, що не тільки ліве око зовсім пропало, але надто ще й кість черепа проламана. Помучившись кілька день, Яциха вмерла, а брата її взяли до криміналу. Там він і вмер, не дочекавши суду.

Від того часу Яць Зелепуга почав пити на забій. Остогидла йому хата, остогидло господарство, остогидла громада. Коли йому молодиці радили, щоб ще раз женився, він тільки рукою махав, немов хотів зовсім відігнати від себе сю думку. Не відразу, але мало-помалу доходило до того, що бляшаний півкватирок стався одинокою істотою на світі, о котру дбав.

Так пройшли два роки від Яцишиної смерті. Зовсім на нінащо звівся Зелепуга. Господарство було зовсім занедбане і зруйноване, худобу забрав жид за горівку, збіжжя давно було випродане, плоти пообломлювані, навіть більша часть господарської посуду помандрувала з хати до коршми. Яць Зелепуга тільки на ніч приходив до хати — цілими днями просиджував в коршмі. Пив мало, але для його ослабленого і зісаного організму досить було двох-трьох чарок, щоб зовсім запаморочити йому голову. Їв ще менше. Одинокою живою струною,

котра ненастанно ще в нім дзвеніла, була ненависть до "багачів", хоч, правду кажучи, ті багачі з дня на день чимраз більше тратили землі під ногами, уступаючи її жидам, котрі чимраз більшими купами горнулися до Борислава, знаджувані бажанням скорих і легких зисків на нафтових копальнях.

Часом, однак ж, в твердих хвилях, Яць Зелепуга ясно бачив, куди воно йде. Накинувши гуню наопашки, в баранячій кучмі на голові і позакладавши руки за пазуху, ішов він не раз хитким кроком здовж бориславської улиці, неспокійно водячи очима і спльовуючи час від часу, як чоловік, котрого сильно пече жага.

— Мій боже, що ту дієся, що ту твориться! — шептав. — Правдива кара божа на наше селище! Ну, глядіть, глядіть, кільки ту тої погані назлазилося, як мурашні! У Пилипа Буняка п'ять ям коплють, у Матія чотири, у мого премудрого швагерка вже півгрунту купили, перед самими єго вікнами цілу гору глини накидали! А там знов, і там, і там. Всюди коплють, риють, черпають тоту кляту кип'ячку, щоб їм ще горлом лилася! — На ґрунті, котрий його небіжка жінка відступила братам а котрий ті продали жидам, було вже досі десять закопів та ям нафтових, деякі ще лиш по п'ять-шість сажнів глибини, а деякі вже по двадцять і двадцять п'ять сажнів. Жид, що за безцінок набув сю часть ґрунту, був нині вже багачем, спільником першої бориславської дистиллярні і властителем ще двох часток землі з двадцятьма новими закопами. Щоправда, ніде йому так не щастилося, як на ґрунті небіжки Яцихи. На інших, також за безцінок куплених ґрунтах, ями були вже по десять, по п'ятнадцять та двадцять сажнів завглибшки, а "ропи" не було. Дві ями на двадцять п'ятім сажні глибини треба було навіть зовсім покинути, — такі багаті видобулися в них джерела води. Яцишин ґрунт — то була правдива золота жила для Мендля Шехтера. То й не диво, що Мендель віддавна вже острив зуби на прилягаючий, зовсім подібний ґрунт Яця Зелепуги. Нераз уже підходив він до Яця, щоб той продав йому свій ґрунт, але Яць навіть чути не хотів ні про що. Та й не мав і коли, бо звичайно або пив, або протверезувався. Та й то сказати: поки мав за що пити, то ніщо не гнало його позбуватися ґрунту.

Але тепер діла змінились: не було вже за що пити, а у шинкаря мав Яць навіть значний, кільканадцятиринський довг. Пора, по думці Мендляр, була сама відповідна для "гешефту", тим більше, що Яць від кількох днів почав якось менше заглядати до коршми, їв більше і раз у раз ходив по селу сумний та задуманий.

— Добрий день вам, пане Яцентий! — сказав одного дня Мендляр, наближаючись до Яця, що, щось ніби міркуючи, стояв на середині свого кусника ґрунту з палицею в руці.

— А, добрий день! — відказав Яць, ледве глянувши на жида.

— Ни, що поробляєте? — питав жид.

— А що ж би-м мав? Дихаю.

— Ни, всі ми, богу дякувати, дихаємо, то ще не робота, — сказав жид усміхаючись. — Я питаю, що думаєте з ґрунтом робити?

— З ґрунтом? А що ж маю с ним робити? Нехай лежить. Ґрунт їсти не просить.

— То правда, що ґрунт їсти не просить, але вам, пане Яцентий, їсти й пити треба.

Яць видивився на жида великими очима, а далі сказав, мов знехотя:

— То вже моя річ! Адже до вас просити не піжду!

— Ни, пане Яцентий, — лагідно відповів жид, — які ж бо ви! Нібито я на той приклад говорю! Я кажу, що шкода ґрунтови лежати, чого з него доробитесь? Праці по горло, а хліба й так не буде. Я вам заплачу по людськи, вистане на ваші старі літа.

— Гм, а що ж би ви дали?

— А кілько маєте всего ґрунту?

— Без того, що під хатою і подвір'єм — шість моргів.

— Ни, то я вам дам за все триста ринських.

— То ніби почому за морг?

— По п'ятдесят. Хіба то мало? Людська ціна, бігме, людська ціна.

— А кілько би ви, Мендлю, хотіли тепер за ті два морги, що-сьте від моїх швагрів купили, оту зараз о межу з моїми?

— Гм, — усміхнувся Мендель, — я того поля не продаю.

— А певно, бо ви на нім скарб викопали. Хоч і смердить, а все-таки золото. Ну, а хто ж мені заручить, що і у мене такого самого нема?

— Ни, Яцю, який-бо ви чоловік! — сказав Мендель. — Чи ви гадаєте, що я б купував ваш ґрунт, якби знав, що в нім нічого нема? Чи гадаєте, що я не буду мав що ліпшого робити, як сіяти овес на ваших пустахах?

— Біг заплать вам за щирість, пане Мендель, — відказав на се Яць. — А коли пан-біг на правду і в мою землю скарб вложив, то який же я був би дурень, коли б єго так задармісінько з рук випустив!

— Як то задармісінько? А п'ятдесят ринських — то хіба не гроші?

— Ні, Мендлю, то собачі гроші!

— Го, го küsk ihm un*, який мені пан! — скрикнув ображений Мендель. — Ідіть і найдіть їх собі на дорозі, коли то собачі гроші!

— Навіть на дорозі не потребує шукати, самі до мене прийдуть! — сказав Яць і справився до своєї хати.

— Пане Яцентий! — кликав за ним Мендель. — Пане Яцентий, але зачекайте-но!

— А що там таке? — сказав Яць, зупиняючись.

— Знаєте, що я вам скажу, — говорив Мендель, знов наближаючись до нього. — Я вам дам по 80 ринських за морг.

— Е, пусте ваше балакання, — відказав Яць і махнув рукою. — Що я вам буду давати за 80, коли другі по 100 дають?

— По сто ринських за морг! — скрикнув Мендель. — Бійтеся бога, Яцю, хто вам дає по сто ринських?

— То вже моя річ, хто дає! Тільки ви собі не думайте, що старий Яць звівся з розуму і не знає, що робить. Дурень то я, дурень, се мушу признати, але дещо троха— таки й знаю і з кашею з'їстися не дам.

— Ни, пане Яцентий, що ж ви собі о мні гадаєте, щоб я вас хотів з кашею їсти! Я тільки питаюся, хто вам дає по сто ринських за морг ґрунту?

Яць довгу хвилю пильно поглядів Мендлеві в очі, потім відвернувся, сплюнув і, не кажучи ані слова більше, пішов до своєї хати.

— А, dümmer Goj!* — воркотів Мендель по його відході. — Гадає, що мене на полову зловить! Сто ринських! Почекаєш ти собі ще, заким я тобі дам сто ринських за морг.

Але час той прийшов швидше, ніж Мендель надіявся. В кілька день по тій розмові ще один із Мендлевих закопів залляла вода, а другий завалився і присипав трьох робітників: крім понесених страт, мусив ще Мендель оплачувати і підплачувати комісію, щоб виєднати її присуд, що робітники погинули через власну неосторожність. Страти були значні; менше заможного могли б були довести до руїни. Одинока надія Мендлева — то були нафтові джерела, відкриті на Яцишинім ґрунті. Тож двічі пожадане було для нього чимшвидше виторгувати у Яця сумажний ґрунт, тим більше, що задля сильного напливу купців ціна землі, здатної під закопи, досить бистро йшла вгору, так що сотка за морг була вже зовсім невдвовижу. Тож не минув і тиждень від попередньої розмови, коли Мендель, захопивши пляшку доброї горілки, подався до Зелепужиної хати. Яць сидів дома і направляв цебер-двоушник.

— Дай боже добрий день! — сказав жид, припіднімаючи капелюх на голові.

— Дай господи! — відказав Яць.

— Щасти біг при роботі! — сказав Мендель.

— Дай боже! Дякую за слово добре.

Мендель сів на лаві і розглядався по хаті. В хаті було пусто і сумно: голі стіни, голі полиці, піч давно не топлена, а в ній кілька щербатих черепів. Пахло пустокою.

— Негарно ту у вас, пане Яцентий, — сказав жид, хвилю помовчавши, — погано так на старі літа жити.

— Може, дасть бог, що колись і у нас ліпше буде, — сказав Яць, завзято стукаючи обухом по обручах цебрика.

— Дай боже! Дай боже! А що таке найліпше робите?

— А от цебричисько попсувався, та направляю.

— Пощо вам той цебер? Адже свиней не держите.

— А може, й буду держати. Все ліпше, як цебер буде цілий, ніж має скáле ніворотом пійти. Адже коштує.

Жид знов замовк, тиснучи пляшку під полою халата. Не мав якось відваги приступити просто до річі.

— Що то такого, пане Яцентий, — сказав по хвилі, — Мошко з коршми жалувався передо мною, що вже від тижня не буваєте у него?

— А чого ж мені бувати? Пити не хочеся, а грошей, що я єму винен, ще не маю.

— А бодай же господь боронив! — скрикнув з благородним обуренням Мендель. — Чи ж то він у вас грошей допоминаєся? Не гроші хоче він бачити, а вас!

— Біг заплать єму за єго доброту, — сказав Яць, — але я дав слово, що без грошей більше до него не пійду. Хоч він сам і не впоминаєся, але, знаєте, довг довгий, а віддай короткий.

— Фі, пане Яцентий, що то за довг! П'ятнайцять ринських! Чи варто о тім і говорити! Ни, але знаєте що? Що ми будемо так насухо балакати? На те бог чоловікові горло дав, щоб єго якнайчастіше промочувати. Пошукайте-но там якої скалубини, якої мірки! — І за тим словом видобув

пляшку і поставив на столі. Яцеві очі живіше заграли, коли побачили горілку, навіть топір випав з його рук. Хотів уже встати і пошукати чарки, але якась дужча рука зупинила його на місці. Немалу силу мусив сам над собою взяти неборака, що такі довгі літа навик був до напиту; аж голова в нього на груди звисла і руки почали тремтіти; та все-таки не ворухнувся з місця.

— Біг заплать вам, пане Мендлю, за вашу добру волю, — сказав надламаним голосом, — але я не знаю, на яке ми маємо могорич пити. А так, на kota в мішку, пити не годиться.

— У, у, у, який же бо ви чоловік, що й не приступай до вас! — скрикнув Мендель. — А коли я не з жадним інтересом, а так тільки, до доброго сусіда з почесним приходжу?

— Ну, се вже ви кому іншому кажіть, а не мені, — сказав Яць. — Жид без інтересу ані кроку не зробить.

— Що за інтерес! — сказав Мендель. — У мене оден інтерес, знаєте який. Сторгуймося за грунт!

— Трудно буде, — коротко відрізав Яць.

— А нехай бог боронить! Чому би мало бути трудно? При божій помочі все може бути легко.

— Почому даєте за морг?

— Ни, що ви питаєте? Адже знаєте моє слово: вісімдесять папірків.

— Е, коли так, то ніщо й балакати. І за сто не дам.

— Ов, як ви живо вгору ростете! Гадав би хто, що у вас в скрині бог зна які статки-маєтки, що так дорожитесть.

— В скрині, не в скрині, — відказав Яць, — але в тій самій землі певне що статки-маєтки. Пощо ж маю вам їх задаром віддавати?

— А певно, — з насміхом процідив жид, — пощо віддавати такі багацтва? Ліпше пійти і самому загорнути.

— А ви думали, що як? Коплете ви, чому ж би й я не мав копати?

Жид аж з місця зірвався і широко витріщив очі на того нужденного, мізерного хлопа, що смів щось такого сказати.

— Що, що, що ви кажете?

Яць спокійно глядів на жида і сказав, усміхаючись:

— Щось вас там, певно, вколело, пане Мендель, що ви так схопились? А те, що я кажу, то глупе балакання, правда?

— Певно, що глупе балакання, — з гарячою переконою скрикнув Мендель. — Ви собі гадаєте, що то так легко: пійти і брати з землі дар божий? Ага! Не знаєте, що то коштує? За копання плати, а ще в землі чи добудеся що, чи ні. От у мене вже три закопи вода залляла, а знаєте, що кождий закіп коштував мене щонайменше сто ринських! Ни, а відки ви тільки грошей роздобудете? А хоч роздобудете, ох, то не ваша голова до такої роботи, бігме, не ваша голова!

— Га, то вже як бог дасть, будемо бачити, — сказав Яць. — І ви чень усі розуми не поїли, може, там деяка стебелинка й для нас лишилася. Попробуєм!

Мендель з чимраз більшою тривогою поглядав на Яця.

— Що, невже ви се на правду, пане Яцентий? Не жартуєте?

— Або я знаю, — відказав хлоп понуро, — може й жартую.

— Ни, а як же буде з ґрунтом? Продаєте?

— Як до ціни прийде, то й продам.

— А яка ваша ціна?

— То, бачите так. Маю шість моргів: два ту близько коло хати, а чотири онтам дальше, на Волянці. Ті чотири я готов вам продати по 150 ринських за морг.

— Ті чотири? А на якого дідька мені тих чотирех? Адже на Волянці ніхто не копле.

— А хто знає, може й там скарби лежать.

— Е, я на "хто знає" не купую. Ни, а ті два почому?

— Тих двох не продаю. Ті два для себе задержу.

— Як? Для себе? А вам їх нащо?

— То вже в тім моя річ.

— Та ні-бо, пане Яцентий, не жартуйте! Що хочете за ті два морги?

— Ні, сторгуймо тамті чотири.

— Нащо мені тамтих чотирех? Пустопаш, бодяччя, що я з ними зроблю? За ті два дам по сто ринських.

— За тамті чотири візьму, як від вас, по сто сорок, — сказав Яць з правдивим хлопським упором, — а о тих двох навіть говорити шкода.

— Ну, то чекай же, дурню, на чорта лисого, що тобі за тамті дасть по сто сорок! — крикнув, олютившись, Мендель, хопив свою горілку і вибіг з хати.

Хлоп спокійно даліше набивав обручі. Але по хвилі, висапавшись, Мендель знов вернув.

— Ни, пане Яцентий, з вами говорити, то треба вперед гороху наїстися. Кажіть-бо на правду: почому хочете за ті два морги?

— За тамті чотири по сто сорок, а тих двох ще тепер не продаю.

— А коли ж продасте?

— Того ще й сам не знаю. Як прийдуть до своєї ціни.

— А коли ж, по-вашому, прийдуть до ціни?

— Або я знаю! Побачимо.

— Чи то послідне ваше слово?

— Послідне.

Мендель пішов, проклинаючи стиха хлопську упертість.

А Зелепуга на правду задумав виступити в супір з жидами. В його старій, непривичній до думання голові млисто укладався план, як се зробити, але постанова була сильна... "Ну, що ж, буду копав сам, та й годі", думав зразу, але швидко переконався, що самому копати зовсім ніяково, що треба щонайменше троїх людей до одної шахти. Наняти двох, то було б добре, але відки взяти грошей? У самого нема ані грошей, ані хліба, ані худоби, не було навіть що продати, крім землі. А тут якийсь могучий внутрішній голос раз у раз йому шепче: "Ану, берися до роботи! Бог тобі вложив скарб в землю, гріх його змарнувати!" А нащо йому, самому і старому, здасться той скарб, про те також не думав. Часом тільки якісь фантастичні картини снувалися в його уяві. "Церков виставлю, гарну, муровану, каплицю покладу над жінкою, дам "на боже", нехай бог буде милостив моїй душі", — дальше поза ті побожні мрії думка його не сягала.

Відвідини Мендля дали йому доказ, що діло з тим скарбом справді мусить бути певне, і заразом попхнути його думку на практичнішу стежку. Кілька годин просидів в своїй хаті над направленим двошником, думаючи о тім, що робити. Далі встав, зібрався і пішов в село. Поки що буде, він рішив поперед усього позбутися своєї ненависті, перепроситися з двома оставшими ще шваграми.

Коли ввійшов до хати одного швагра — п'ять літ минуло, як в ній не був, — при самім вході вдарила його думка:

"Що се я, здурів чи зовсім осліп, що міг уважати єго багатцем?.."

Щоправда, хата була обширна і, очевидно, за добрих часів порядно збудована, але дуже занедбана і опущена. Ані приладів господарських під шопою, ані сусіків з збіжжям в обширних сінях, ані скринь з полотнами та шматтям в відчиненій коморі, ані кожухів на жердці, ані подушок на постелі — нічого не було.

Надобавок Зелепуга застав в хаті правдивий судний день: плач і лемент жінки і дітей швагрових.

— Що вам таке, кумо? — запитав він по привітанні, сідаючи на брудній лаві.

Швагрова глянула на нього червоними від сліз очима, а вкінці, відвертаючись, сказала:

— А вам що до того? Яке вас ту лихо принесло?

— Та бог з вами, кумо швагрова, — відказав Яць. — Не лихо мене тут принесло. Адже ж ми собі свої. Гріх нам цуратися одні других. Я прийшов вас відвідати, порадитися...

— Ага, може, знов хочете мойому який кусень ґрунту відступити! Га, нехай вас бог тяжко покарає за те добродійство, що ви йому перед літами зробили!

І бідна жінка заламала руки і слізьми залилася. Діти за нею.

— Але ж, кумо, бійтеся бога, що ж я тому винен, що ваш чоловік обдурив мою небіжку, вимантив у неї вітцівщину, а опісля продав жидам?

— Нехай вас усіх, усіх бог тяжко покарає за мої сльози, за мою нужду, за моє жите затроєне! Що я вам винна, що вам винні ті бідні хробаки, що мусять марно погибати через того п'яницю проклятого?

— Але що ж таке сталося? Що він зробив? — допитував Яць, зовсім не чуючись діткненим її прокльонами, в котрих бачив тільки прояви болю і більше нічого.

— Продав, поганин, продав уже й решту ґрунту жидам. Продав, і не знаю за кілько. Вже другий тиждень напиває десь в Дрогобичі, щоб йому там і голову вкрутило! Ой доле ж моя, доле нещаслива! Сама, бідна, не знаю, що з собою почати. Вже жид з війтом і присяжним ґрунт забрали, ями почали копати, а його як нема, так нема.

"От так маєш! — подумав Яць. — Отсе я на багача наскочив! Е, ту, як бачу, ще гірша біда, ніж у мене".

І, звертаючись до швагрової, почав її потішати, як міг і вмів.

— Не плачте, кумо, успокойтеся, якось-то буде. Може, то ще пан-біг все на добре оберне.

— Скорше вас усіх догори ногами оберне, що дай боже, амінь! — крикнула швагрова, знов заламуючи руки, і, відвернувшись до плачучих дітей, почала над ними заводити, як над умерлими:

— Діточки мої, сиротяточка дрібні! Дав вам бог вітця поганина, що о вас не дбає, що душу чортові запродав, а жидам землицю! Де ж ви тепер подінетесь? Хто вас вигодує і в люди виведе? Похиляться ваші головоньки по чужих загонах! Поллються ваші сльозоньки по чужих кутах, небожата мої! Змарнієте, як бадиле в полі! Бодай би ваш вітчище був так змарнів, заким я єго пізнала!

"Ну, тут ані я поради не добуду, ані моя гола потіха ні на що не придасться", — подумав Яць і тихцем винісся з хати.

"Що їм з моєї потіхи, — думав, ідучи дорогою. — Ту треба помічі, не потіхи. От, коли б так мені докопатись кип'ячки на своїм полі, маєток зробити, — ну, тоді б і всіх їх можна притулити. Правда, швагер погано з нами обійшовся, але єго жінка й діти нічого не винні. Ні, ні, треба радити, треба шукати підмоги, чень то господь милосердний змилуєсь над нами".

В брудній, занедбаній і слізьми просяклій хаті швагрової знайшов Яць несподівано те, чого там, певно, не шукав, знайшов близько, — дотикальну ціль своїх мрій і змагань. Скарб природний, схований в його землі, набрав безмірно більшої вартості, відколи Яць почув, що скарб той потрібний йому не тільки для збудування церкви і справлення церковних апаратів, але також для притулення зруйнованої і збіднілої швагрової родини.

Його м'яке серце в одній хвилі всі ті справи пов'язало до купи міцними і тривкими вузлами. Відколи виявилась йому ціль життя, то бачилось, що разом прибуло йому й сили, енергії і смілості, і, немов відмолоділий о десять літ, скорою ходою почимчикував до хати другого швагра, того самого, котрому ген-то жінка окропом ноги обварила і котрого через те в цілім Бориславі прозвали Недовареним. Жив він на другім кінці Борислава, під самим Ділом, де вже зовсім не було ґрунтів нафтових, і був справді заможним господарем. Тільки відколи його опарено, на ноги не статкував, ходив з костуром в руках і серед розмови часто сичав, коли зле вилічені рани починали його пекти і свербіти. Особливо перед кожною зміною воздуха чув в ногах великий біль і тоді бував злий та дразливий, немов голодний медвідь. На Яцеве лихо, якраз сьогодні була така пора.

— А, швагерок коханий, ссс! — крикнув Недоварений, здалека запримітивши на ходу Зелепугу. — А яке-то лихо несе тебе до мене, ти, душе жебрацька, а? ссс!

Яць Зелепуга тільки головою покивав. На висотах своїх мрій і замислів він чувся недосяглим для такого роду привітань.

— Ей, швагре, швагре, — сказав, наблизившись і припіднімаючи кучму, — чи много-то я тобі порогів наоббивався за жебраним хлібом, що так мене вітаєш? Фе, встид тобі, що так дуже розгордівся своїм багатством!

— Дивіть, який мені навчитіль, ссс! — крикнув Недоварений. — А я голову свою даю о заклад, що ти таки за якоюсь жебраниною приходиш. Чим дужча у жебрака нужда за плечима, тим більше фуми на язиці. Ану, скажи-но, чого ти притриножився?

— Привели мене сюди дві справі, — сказав спокійно Зелепуга, сідаючи на колоді насупротив швагра. — Одна справа не моя, але швагра Чаплі.

— Того жидівського заплечника і п'яниці! Знаю, знаю, пропив послідну крихту розуму, продав жидам решту ґрунту, а тепер пропиває гроші в Дрогобичі. Так єму, дурневі, й треба.

— Що ж, я про него й не говорю нічого, нехай єго бог судить. Але єго жінка — се ж вашої і моєї небіжки сестра! І діти дрібні, що вони кому винні? І всі лишилися без хліба, без батьківщини. Що з ними буде?

— А що то мене обходить? Чи я їх батько? Чи на мні лежить обов'язок о них старатися, ссс?

— Але ж бійтеся бога, пане швагре! — скрикнув Яць. — Чень же не дамо власній крові марно загинати? От тільки що був я там — содома, кажу вам. Стара плаче, що аж серце краєся.

— А нехай собі плаче! — злбно відказав швагер. — Поплаче та й перестане. Моя хата скраю, я нічо не знаю. Не моє просо, не мої воробці, ссс!

Говорячи се, раз у раз сичав і стискав зуби. Здавалось, що чужі терпіння робили йому в тій хвилі якусь особливу, дику приємність.

— Ну, се одна справа, — сказав, хвилю перемовчавши, Недоварений. — А яка друга?

— Бог з вами, — відказав Яць. — Бачу, що я з своїми справами не на ту вулицю вибрався. Ліпше дати спокій тій розмові.

— О, бачиш єго, вже злий, ссс! Чисто жебрацька натура. Відмов єго претензії, то вже зараз пісний вид зробить та й мамляє: біг заплать і за те! А в дусі собі думає: щоб тебе чорти вхопили! Ну, ну, говори, яка друга справа. Хочу знати, ссс!

— Щоб ви не думали, що я на правду злий, то й скажу вам. Купіть собі мій ґрунт на Волянці, чотири морги в однім куснику. Дешево вам продам.

— А мені пощо того ґрунту на Волянці?

— Як то пощо? Ґрунт до ґрунту, все придасться; хоч би мав і облогом лежати, то бодай коні попасете чи віднаймете кому під овес, все-таки дохід буде.

— А чому ж ти сам тої штуки не зробиш?

— Зробити б то я зробив, тільки що мені тепер грошей треба.

— Нащо тобі грошей? Певно, не стало за що пити, та також ґрунт продаєш? Ех, ви, жебрóто неполатана! Ту мені вертить, щоб тамтому помагати, а ту й сам не ліпший від него, ссс! Ну, кажи, нащо тобі грошей?

— Ет, що я вам буду говорити! Се вже моя річ.

— Не хочеш ти зо мною говорити, то й я з тобою не буду.

І Недоварений засичав і відвернувся.

— А коли не хочете ґрунту, — сказав, нічим не знеохочуючись, Яць і понизив голос, — то знаєте що: вступіть зо мною до спілки.

— До якої спілки?

— Ну, виджу, що вам все треба сказати. Тож слухайте! В тім ґрунті, що вам моя небіжка відступила, жиди викопали жерела кип'ячки, от уже рік черпають і маєток роблять. Напосілися й на мій кусник, що з тамтим межа в межу: певна річ, що і в нім мусять лежати такі самі скарби!

— Ну, і що з того? То й продай їм!

— Чи так гадаєте? — звільна сказав Зелепуга. — А я гадаю, що то був би гріх. Дав бог скарб в наші руки, тільки троха потрудись, і бери, і черпай, — ні, ми мусимо задарма віддати його жидам, а самі йти до них на службу!

— Ха, ха, ха! Скарб! Ссс! — засміявся і засичав с болю Недоварений. — Що то за скарб: проклята ропа вонюча! Чоловікові християнському гріх навіть нею бабратись. То жидівське ремесло.

— А не гріх християнському чоловікові копати і черпати єї в наймах у жида?

На се Недоварений не мав відповіді, — очевидно, правда була в очі. Та все-таки знайшов з другого боку зачіпку.

— Ну, ну, не дуже ти решетись! Відки знаєш, що саме на твоїм ґрунті кип'ячка? Я думаю, що коли жид сумежний ґрунт перерив, то і з твого давно вже до єго ям усе стекло.

— А я думаю, що жид чує, де можна покористуватись, і недармо мені пороги оббиває, щоб єму той ґрунт продати.

— Е, і жид так само насліпо шпекулює, як ти. Ну, але чого ж властиво хочеш від мене? До якої спілки мене кличеш?

— Хочу сам копати на своїм ґрунті і єм певен, що докоплюся кип'ячки. На копанє треба буде со сто ринських, а у мене тепер свищи в хащі! От я й думав...

— І не думай навіть, ссс! — перебив його Недоварений. — Дурна твоя шпекуляція, а я і грошей не маю, і охоти не маю вдаватися в такі хисторії. Ще жиди на мене роз'їдяться, то й що їм значить спалити мене або й забити? Хто їм ту дасть раду?

Яць Зелепуга сумно звів голову: була рація в послідніх швагрових словах. За тих кілька літ жиди в Бориславі сталися силою. Раз у раз напливаючі хвилі всякого суспільного п'отереб'я зробили неможливим ніякий лад в громаді. Перекупства, споювання і шахрайства здеморалізували уряд громадський і зробили його послушним знрядом в руках багатших жидів. Поліції не було ніякої. Жиди робили, що хотіли, а повітові уряди дрогобицькі, мабуть, і рукою махнули, почувавши свою неспромогу завести в Бориславі який-небудь тривкий порядок. Тим-то й не чувся ніхто безпечним свого добра, а навіть життя. Часті нещастя в ямах уходили властивцям безкарно, а до тої рубрики "нещастя в ямах" зачислявано багато дечого й такого, в чім перелякані бориславські люди бачили очевидні злочинства і забійства.

— Так, значить, гадаєте, що з того нічого не буде? — запитав Яць швагра.

— Розумієся, що не буде, — відказав той далеко вже м'якшим голосом, ніж уперед. — Бо скажи ти мені, чи то твоя, чи то наша, хлопська, в тім голова? А найгірше то, що треба би війну починати з жидами. Ні, ні, нічого з того не буде.

Зелепуга ще хвилю посидів на колоді зі звішеною головою, але звільна погляд його прояснився, голова піднялася, він встав і, стукнувши паличкою об землю, сказав наупір:

— А я вам кажу, що таки буде! Хоч би мені прийшлося головою наложити, а я свого доконаю. Пристаєте до спілки?

— Йди, йди, старий безуме! — відказав йому швагер. — Досі я думав, що ти тільки дурний, але тепер бачу, що ти пропив і тоту крихту розуму, що тобі мати дала.

— Так не йдете до спілки?

— Ані мені сниться.

— Воля ваша. І без вас обійдемося. А я вам кажу, що пожалуєте того.

І, не вклонившись, рішучим кроком пішов до своєї хати. А швагер довго ще сидів на приспі і думав:

"Гм, дурень той Яць, бо дурень. Сам хоче копати і ще й мене до спілки тягне. Знаю я, що ті спілки значать. Позич йому гроші, одні проп'є, другі закопле, от тобі й спілка! Ні, на таку половину ти мене, братчику, не зловиш, ссс!"

"А тамтій жеброті справді допомогти треба, — думав дальше. — Добре Яць каже: що винна жінка, що винні діти, що такого батька мають? Треба там буде навідатись до них сьогодні. Треба буде з старою порадитись, баба такі річі все ліпше зробить, ніж хлоп. От нещастє! Розпилася бестія, і з пам'яті його вибило, забув, що родину має!"

І засичав, пригадавши собі, що і з ним могло бути те саме, коли б його жінка не була окропом обварила.

"Але з тою спілкою, — вернув знов до своєї першої думки, — таки нічого не буде. Що має бути? Знаю я того Зелепугу. Не нині, то завтра продасть грунт жидові, лиш дурно б я з ним в'язався. Нащо мені клопоту?"

Пішов до хати, щоб умовитися з жінкою, як би порятувати сестру і сестринців. Але думка про скарб, що бог зложив в Зелепужинім ґрунті, від часу до часу наново прокидалася в його голові і снувала невідступно. По обіді ще раз докладно все обдумав.

— А що, — сказав вкінці, — коли той Яць не такий дурень, як здається? Війна з жидами? Ну, і що ж? Війна, так війна, треба пильнуватися та в бозі надію мати. Може б то чоловік якось і витримав, бо знов, вовка боявшися, то хіба і в ліс не йти? А щоб Яць гроші не пропив, то можна б і самому пильнувати, самому виплачувати, єму грошей до рук не давати. Тільки чи є там що в тій землі? А коли є, — бо, певно, мусить бути, — то чи вистане наших грошей на те, щоб докопатися того скарбу? — Гм, а справа справді не така дурна, як мені зразу здавалося. Треба буде коли-небудь пійти оглянути той ґрунт, може, воно й дасться дещо зробити. Коли б тільки Яць не здурів та не продав єго жидам! Але ні, завзявся хлоп, видно то по нім, то вже так скоро не попустить свого. О, коли так, то й без моєї спілки не обійдеться, бо інакше як же дасть собі раду?

І, успокоєний тим, Недоварений казав запрягти віз і, набравши хліба, муки, круп, омасті й дещо шмаття, сів з жінкою на віз і поїхав до її сестри, а своєї швагрової.

А тим часом Яць сидів сам у своїй пустій хаті. Дві думки мучили його: думка про нужду швагрової родини і про власні безхосенні старання у другого швагра. Намір його — розпочати самому роботу на власнім ґрунті — не відступав його ані на хвилю. Бився неборак, як риба в сіті, шукаючи способу, як би поставити на своїм без багацької заповоги.

"Сам буду копати, то річ певна, але з чого жити весь той час? Чи притягти до спілки тих бідолахів, що майже щодня ходять по селу, шукаючи роботи й хліба? До спілки то они б пристали, то певно, але відки я хліба для них наберу?"

Коли так бідний Яць нуждувався з своїми думками, — злегка, несміло відчинилися двері його хати і всунулася крізь них суха згорблена поява Юдки, загальнозвісного в Бориславі Юдки Лобака*.

Був то жид не старий ще, може, 40-літній, але вже згорблений і поморщений, як дідусь. Його висохле пстругльовате лице, покрите рідким, як жар, червоним, заростом, коротко обстрижена голова з довгими, розкудовченими пейсами, великі очі в червоних обвідках болючих повік і грубий, неприємний голос — усе те чинило його зовсім несимпатичною появою. Але проте серце у Юдки було м'яке, людяне; все він готов був усякому допомогти, поділитися з бідним і посліднім кусником.

Юдка уже кільканадцять літ в Бориславі, зайнятий своїм нужденним либацьким зарібком, жив у хлопа і в свобідних хвилях радо помагав людям при хлопській роботі. Сміялися з його незграбного вигляду, але любили його за його доброту, і ні один бориславський чоловік не відмовляв йому невеличкої помочі: то завезе йому до міста назбирану кип'ячку, то дасть задарма горщик картопель або пару яєць, з котрих, та ще цибулі, й складалася вся Юдчина пожива. Зате й чоловік певен був, що в косовицю або в жнива, коли найтяжче за робітника, Юдка на перший поклик покине свій кінський хвіст і піде до сіна чи до снопів, без ніякої заплати, за саме тільки почесне.

— Добрий чоловічище той Юдка, — говорили про нього бориславські господарі.

— І для того такий капцан, — додавали другі. — Ніколи ще того не бувало, щоб добрий чоловік капцаном не вмер.

А однак ж Юдці не було суджено вмерти капцаном.

— Добре полудне вам, пане Зелепуга, — сказав, входячи й низенько кланяючись.

— Добре здоровлє! — відказав Зелепуга. — То ти, Юдко? Сідай собі, гостем будеш.

— Най усе добре сідає! — відказав Юдка і все стояв, опертий о ріг комина, та м'яв в руках подерту, забризкану шапку.

— А що там у тебе нового, Юдко? — питав Яць.

— А що ж би? Все, богу дякувати, по-старому.

— Маєш мені що сказати, що так шапку мнеш? — питав дальше Яць, усміхаючись добродушно.

— Та ніби теє... як єго, — ікався Юдка, як коли б не міг здобутися на відвагу. Вкінці переміг свою несмілість і поступив два кроки до лави, на котрій сидів Зелепуга.

— Знаєте що, пане Зелепуга? Говорив мені Мендель, що хочете продати свій ґрунт на Волянці.

— Ґрунт на Волянці? А так, продав би-м.

— Ну, то продайте мені.

— Тобі? А тобі нащо?

— Так собі. Потрібно. Маю ту трохи грошей, то думаю собі, чи не доробився б чоловік дечого на вашім ґрунті.

— Ну, що ж, боже тобі помагай, Юдко! — щиро сказав Яць. — А коли маєш натілько грошей, то, певно, ліпше на ґрунті робити, ніж кінським хвостом по калюжах махати.

— А яка ваша ціна?

— А хіба не казав тобі Мендель? По сотці за морг.

— То на мене забагато, — сказав Юдка. — Я вам дам по вісімдесят, добре?

— Нехай буде й по вісімдесят. Другому жидові я б і за сто не дав, але тобі дам за вісімдесят, бо знаю, що ти хлопської роботи не цураєшся.

Юдка солодко всміхнувся при тих словах і видобув з-за пазухи кварту горілки.

— Ну, коли так, то випиймо могорич! — сказав Юдка. — Нехай вам бог на все добре помагає! І зараз, до писаря підемо, контракт зробимо.

— А коли гроші виплатиш?

— Зараз, як тільки контракт буде при свідках підписаний.

Яць Зелепуга слухав і майже ухам своїм не вірив. Юдка Либак грунт купує! І готовими платить! Ну, то вже хіба кінець світу наближається!

Зелепуга кілька разів недовірливо поглядав на погане, хоч і розрадуване Юдчине лице — чи не думає той жидюга його на глузи піднімати. Але куди тобі! Юдка зовсім на-серію брався до діла, і ніколи не любив жартувати.

Випили по кілька чарок могоричу і пішли до писаря. Писар був дома, контракт зробив зараз, Юдка заплатив цілого ринського від руки, підписали контракт і зараз же поспішили на Волянку, де Зелепуга власноручно віддав Юдці при людях свій грунт в посідання, а від Юдки також при людях одержав цілих 320 ринських новими банкнотами.

Одержавши гроші, Зелепуга не зважав на те, що вже вечоріло, але побіг прямо до швагрової. Як же здивувався, заставши перед хатою на улиці фіру Недовареного, а його самого з жінкою в хаті.

— А, швагерок ту! — крикнув Недоварений, побачивши Зелепугу, і треба додати, що крикнув далеко веселіше, ніж рано. — Ну, ну, ходи ближче!

— Не надіявся я вас ту застати, — сказав Зелепуга, зупиняючись в отворених дверях.

— Ага, ти думав, що я вже такий турок, що не має в собі душі християнської? Ей, ви, жебраки, жебраки! Все думають, що тільки самі добрі, і чесні, і милосердні, для того, що все би з дорогої душі дали, тільки що нічого не мають!

Тим часом Зелепуга кивнув швагровій, відпровадив її набік і вручив їй "затимчасом" п'ять ринських, кажучи, що коли буде чого потребувати, то нехай просто до нього обертається. Бідна жінка видивилася на нього зачудуваними очима, навіть подякувати забула. А Зелепуга вже натис шапку на голову і хотів поспішити додому.

— Чекай-но, швагерку, чекай! — крикнув на нього з хати Недоварений.

— А чого вам треба? — сказав Зелепуга, нехитливо зближаючися до дверей.

— Ну, а що, ти ще не покинув свого запливомізького наміру — копати ями на своїм ґрунті?

— Ні, не покинув.

— А коли починаєш?

— Завтра.

— Що? Завтра? Ну, а кого ж ти до спілки принадив?

— Нікого не принадив і нікого не потребує принаджувати. Сам собі буду радити, і то найліпше. Знаєте, як той казав: сам ся пасу, сам ся й виганяю. Добраніч вам!

І Зелепуга поквапно віддалився, лишаючи Недовареного у великім зачудуванні. Як то? Мала ж би се бути правда? Мав би той безум Зелепуга на правду розпочати сам роботу, та й за які гроші? Недоварений довго над тим думав, а далі рішив на другий день особисто відвідати Зелепугу і поговорити з ним на розум.

Го, го, яку баталію застав на другий день Недоварений на ґрунті Зелепуги! Ціла купа жидів і жидиків, хлопів, робітників і всяких волоцюг, крик, гармидер, свари і жарти. Що за прислів'я? Е, то Яць зачав копати ями на своїм ґрунті. Перший хлоп взявся до такого діла, котре досі жиди вважали за свою виключну привелію. То й не диво, що, скоро Яць привів купу робітників і визначив чотири місця під чотири ями, збіглася ціла юрба жидів і хлопів з усього сусідства. Перший прилетів Мендель, а побачивши, що до чого йде, аж посинів зі злості.

— Що, ви ту хочете копати? — запитав Яця напівласкавим, напівгрізним тоном.

— Авжеж хочу, — сказав Яць.

— А хто вам дозволив?

— Сам собі на своїм ґрунті дозволяю.

— Але я вам забороняю, я! — крикнув Мендель, не здужаючи вже довше гамуватися і майже не тямлячи, що говорить.

— Ану, стрібуй! — відказав Яць.

Мендель прискочив до нього і хотів вирвати йому з рук рискаль, але в тій хвилі Яць пхнув його в груди так сильно, що Мендель, як довгий, перевернувся горілиць на землю. Голосним сміхом привітали всі присутні той забавний початок історії, але Мендель, не встаючи з землі почав кричати щосили, немовби його різали. Купи жидів збіглися на той крик, і хто знає, чи не було б Яцеві зараз при початку роботи перепало на горіхи, коли б хлопці не були за ним вступилися. Та проте крик і галас ішов довше як годину. Мендель побіг на скаргу до уряду громадського, але, очевидно, нічого там не скористав, бо швидко назад прилетів. Між жидами почались бурливі наради, але Яць не звертав уже на них ніякої уваги і взявся до своєї роботи. Недоварений поглядів збоку на цілу тоту веремію: жидівська злість і завзятість нічого доброго не віщувала.

— Е, то небезпечний інтерес! — сказав він, махнувши рукою, і, навіть не привітавшись з Яцем, пішов назад додому.

Нове життя почалося від того дня в хаті Зелепуги. Робітники, що копали ями, жили з ним разом: швагрова їм їсти варила; сусіди забігали часами то горівки випити, то так собі, побалакати та на роботу подивитися. Деякі нараджувалися, щоб і собі взятися до такої роботи, та тільки чекали, як то вона Яцеві поведеться.

А Яць, ходячи й сплячи, про одно тільки й думав — докопатися земних скарбів. Обгородив свій ґрунт високим плотом, навіть три здорові пси припинав на ніч коло ям, щоб пильнували від жидівських пакостей. Швидко чотирьох робітників було замало, коплючи в однім часі чотири ями. Дехто радив Яцеві покинути тим часом три ями, а копати тільки одну, а коли в тій добуде кип'ячку, то можна буде й до дальших узятися. Але Яць навіть слухати про таке не хотів. Загалом в душі його послідніми днями відбувався якийсь перелом. Здавалося, що весь остаток його енергії, сил духових і фантазії скупився на одній думці — видобути нафту на своїм ґрунті. Що буде потому, се вже його не обходило. Поза тим стовпом граничним маячили в його уяві якісь рожеві поля, якісь луґи,

пахучі від квіток, нічим незакаламучене щастя й ненастанна втіха. Коли б тільки кип'ячки докопатися!

День і ніч думав тільки о копанні, переживав хвилі невисказаної тривоги. Ану ж, не на добрих місцях копле? Прикладав ухо до землі, чи не почує чого, обдумував усякі способи осторожності. Не раз схапувався серед ночі і з грубим костуром в руках обходив свої ями. Показалося, що осторожність була не даремна: кілька разів жиди підсиляли своїх робітників, щоб нищили цямриння, засипали ями, перерізували линви. Але дякувати чутким псам і не менше чуткому Яцеві, ніколи їм се не удавалося. Як любляча мати серцем здалека чує плач своєї дитини, так Яць серцем прочував, коли його ямам грозила небезпека, зривався і робітників з собою кликав.

Жиди з лютості строїли йому одної ночі всіх трьох псів, але на своє лихо. На другу ніч Яць з робітниками засів за плотом і зловив двох жидів, що плюндрували коло ям. Затягли їх до хати, пообвивали голови мішками і "крізь мокре полотно" так висікли палицями, що жиди дух-тіло заклили не ступити й ногою більше на його ґрунт. Навіть пожалуватися бідолахи на другий день не могли, бо після тої "холодної лазні" ніякісінького знаку не лишилося. Але слова додержали: Яць мав надаліше супокій.

Ями мали вже по десять сажнів, а нафти ще й сліду не було. Тоді тільки похопився Яць, що з його грошей дуже вже мало що лишилося. Страшна тривога проняла його. Не спав цілу ніч, увесь день ходив як божевільний. Не міг навіть уявити собі тої думки, що колись настане хвиля, коли прийдеться покинути копання. Покинути копання — та ж се для нього значило те саме, що покинути життя! А тим часом дрібна решта з одержаних від Юдки грошей виразно говорила йому, що хвиля та вже дуже близька і що конче треба давати якусь раду. Тож рано, скоро світ, позаводивши робітників на роботу, побіг Яць до швагра Недовареного. Застав його ще в постелі — пора була вже вільна від польової роботи, хоч гарна ще, тепла і погідлива.

— Пане швагре, — почав Яць, не чекаючи на ніяке привітання, — приходжу до вас з пильною справою.

— З якою? — спитав Недоварений, не встаючи з постелі.

— Тямите, ви колись зацікавилися були моїми ямами, питали, кого до спілки приймаю? Дурень я був тоді, думав, що мені моїх грошей вистарчить...

— А тепер ти змудрів, закопавши свої гроші, і ще й мене хочеш втягнути в свій дурний інтерес! — крикнув з гнівом Недоварений. — Іди ти мені з хати, замороко якась! Іди, бо кажу тебе псами затравити! Іди до свого Юдки, котрого ти за триста ринських багачем зробив, а не до мене!

— Багачем? Яким багачем? — пробовкнув Яць.

— Хіба не знаєш, що Юдка на твоїм ґрунті на Волянці вже чотири жерела кип'ячки видобув, цілий тиждень черпає й черпає, по сто бочок на день, і ще кінця нема? Видиш, який твій розум? Іди ж до него, проси его, може, пристане з тобою до спілки, а мені дай святий супокій!

І Недоварений, в котрого грудях аж клекотав гнів, обернувся на другий бік, плечима до остовпілого Зелепуги. Той посидів ще хвилю мовчки, а потім вийшов непевною ходою.

— Боже милий, що се таке дієся на світі? Чи справді доля прокляла чоловіка християнського, а тільки жидам усміхаєся? Ну, хто ж міг подумати, що скарб чекав на него не ту, а на Волянці? І що тепер робити? — Гарячі сльози тислися Яцеві до очей. Сам не знаючи, пощо і зачим, пішов на Волянку — оглянути той нещасний ґрунт, що такий важкий удар завдав його мріям і силі його волі.

На Юдковім ґрунті справді робота кипіла. Двадцять робітників працювало коло ям, черпали кип'ячку, зливали в бочки, накладали на вози або уставлювали в великій, наскорі збудованій шопі. Тут же й боднарі з дощок збивали бочки, ковалі обтягали їх обручами, теслі докінчували будування шопи — одним словом, на недавнім пустирі клекотіла правдива фабрика. А посеред усього того клекоту, як муха в окропі, збивався Юдка, розрадуваний, щасливий, випростуваний і порядно одітий, ніби перероджений. Двадцять других робітників копало нові ями.

— Дай боже щасливо! — сумовито сказав Яць, входячи між той робучий, гомонячий і рухливий люд.

— Дай боже! — відказав Юдка. — А, пан Зелепуга! — скрикнув, обернувшись і зуздівши Яця. — Як ся маєте, пане Зелепуго?

— Кепсько ся маю, Юдко! — відказав Яць. — От тобі бог щастє післав, а я твої гроші закопав і нічого не маю.

— Глибоко-сьте вже? — спитав Юдка.

— Маю чотири ями по дванайцять сажнів.

— У мене бог дав на шестім сяжні, — сказав Юдка, — але то божа воля. Треба вам копати дальше, то й у вас буде, певно буде.

— І я так міркую, що буде. Що ж, коли не маю за що копати дальше.

— Не маєте за що? То кепсько!

Юдка задумався. Яць тим часом зависним оком роззирався по тім полі, що недавно було його, котре не раз в гніві проклинав за неродючість. "Отже, мої прокляття на мене самого спали! — думав

бідолаха і знов заплакав. — Нині все те могло бути моє! Та бог, видно, не хотів. Поле видало свої скарби, але не мені!"

— Ну, не сумуйте, Яцю, — сказав по хвилі Юдка. — Може, то бог дасть, що ще все буде добре. Знаєте, що я вам скажу?

— Ну, що такого?

Юдка відвів Яця набік за шопу і сказав:

— Купив я від вас той ґрунт — біг заплать вам за него! Купив я єго дешево, по 80 ринських за морг. Знаєте, яко довголітній либак, міг я найліпше знати, де швидко кип'ячки докопатися. І я не ошукався. Міг би я був вам відразу дати по сто ринських за морг, як ви жадали, але все-таки торгувався. Ну, що, чоловік чоловіком, а при тім я й боявся, що ану ж грошей на копанє не вистане. Тепер друга річ. Гріх би-м мав, якби-м вам у вашій біді не допоміг. Ось вам ще 80 ринських до тамтих грошей. Як ви самі цінили, так вам даю, щоби вам на мене завкридно не було.

Тота доброта Юдки до глибини зрушила Яця. Хоть і як не любив "жидівського насіння", то все-таки в пориві вдячності поцілував руку, котрою Юдка подав йому пачку банкнотів.

— Нехай вам бог стократно віддасть, Юдко! — сказав хлоп. — Я вам тої доброти до смерті не забуду.

— Тільки знаєте, що я вам пораджу, Яцю, — сказав Юдка. — Не розкидайте ви тих грошей на чотири ями. Затим часом забийте три і копліть тільки одну, то так швидше до нори дійдете.

На тім і розсталися. Юдка побіг до своїх ям, і Яць, повен нової надії, полетів додому. Хоч і як тяжко було йому рішитися — забити три ями, то все-таки тяжкий досвід з нестачею грошей і маленька на дальшу роботу одержана сума доконче наказували потіснитися. Забив три ями,

відправив більшу часть робітників, задержавши тільки двох. Розрахував собі одержані гроші на дні і з серцем, б'ючим, мов у лихорадці, облічував, кільки днів ще треба буде робити.

А робота йшла тепер звільна. Замість м'якої глини прийшов твердий лупанець, котрий треба було ламати оскарбами, бо рискалі не йшли. В ямі в такій глибині почала бути задуха: треба було купити млинок, котрий відразу пожер значну частину грошей. Помалу, сумно йшла робота, тільки Яцева гарячка щораз більше змагалася. Адже ж кожда хвиля, кождий удар оскарба могли принести йому рятунок, міг пробити вхід до пожаданого скарбу. Раз у раз хотів сам бути в ямі; майже насилу треба було його витягати з неї, щоб ішов їсти або спати. І спати не міг. Щоночі чув крізь сон властивий шипіт і булькіт і з безумно-радісним окриком: "Є! є! — зривався з постелі і біг до ями, а не можучи в пітьмі нічого доглянути, прикладав ухо до дерев'яної, на колодку замкненої заткальниці, чи не почує шипоту і булькоту підземних духів. Але духи мовчали, як закляті, не появлялися, не дбаючи на молитви, прокльони і сльози Яця, котрого ненастанно з кождим днем дужче мучила і пожирала лихорадка.

— Боже мій! — крикнула раз швагрова, побачивши його, коли вилазив з ями. — Швагре Яцю! Як же ж то ви виглядаєте! Лиця на вас нема!

— Як то нема? — коротко, розсіяний, запитав Яць.

— Бліді ви, худі, пожовклі, тільки вас у дошки класти. Чи не їсте нічого?

— Ні, їм.

— Ну, то мусите бути хорі.

— Бог з вами, кумо, я здоров.

— Ну, то, може, вам хто дане дав, що так страшно марнієте? Або, може, не дай господи, переполох?

— Е, байки! Не бійтеся, поправлюся швидко, скоро тільки кип'ячку добудемо.

І поспішним хитким кроком, мов зачемеричений, Яць пішов з робітниками на обід. Швагрова варила їм їсти у себе і рідко приносила обід сама; частіше присилала найстаршу, чотирнадцятилітню доньку з кобелею, в котру понаставляно було горщиків. Тож не диво, що, не бачивши Яця кільканадцять день, майже й пізнати його не могла і зовсім справедливо почала догадуватися, що він мусив занедужати. Але Яць не чув нічого. Ціле його життя, всі думки і чуття скупилися в одній точці, а нею була яма, та уперта, глибока пропасть, що, помимо двадцятисажневої глибини, не хотіла видати ані краплини з укритих в її нутрі скарбів.

Для Яця сталася вона якоюсь свідомою, чутливою і розумною істотою. В хвилях розпуки запускався з нею в пристрасні розговори, закидав їй, що лащитья до жидів, а до правого господаря оконем ставиться, благав її о милосердя, о просту справедливість, щоби повернула йому бодай ті кошти, що на неї виложив. Але яма мовчала уперто.

Минув ще тиждень. Яма виносила вже двадцять і два сажні, а в касі Зелепуги осталося всього-навсього двадцять і два крейцери. А яма ані мур-мур. Яць ходив як божевільний. Мало що до ніг не падав робітникам, щоб лишилися дальше і робили з ним наборг. Робітники, не вдоволені скупими в послідніх днях харчами і нерадо видаваною платнею, заклиали йому в батька-матір і пішли. Яць лишився сам, як на леду.

Невже й послідні його надії так і приснуть, як булька на воді? Побіг до Недовареного — той витравив його собаками. Побіг до Юдки — Юдки не було в Бориславі, поїхав робити контракт з якоюсь дистилярнею на достарчування кип'ячки і роботу на той час стримав, ями позамикав і

сторожу приставив. Мов травлений звір, побіг Яць з Волянки до своєї хати, але перед самим перелазом зупинився, не знаючи, що даліше почати.

За плотом стояв Мендель і, злобно всміхаючись, позирав на нього.

— Ни, пане, Яцентий, як ся маєте? — сказав жид.

Яць закусив зуби на вид Менделя.

— А що ж? — відказав з глухим упором. — Хвалити бога, нічого мені не хибує.

— Ге, ге, ге, ге! — сухо засміявся жид. — Нічого вам не хибує? Ни, ни, хвалити бога! А що, не продасте мені своїх загонів?

— Ні, ще тепер не продам.

— А коли ж продасте?

— Як час надійде.

— А коли ж час надійде?

— То вже будемо видіти.

І Яць хотів уже йти до хати.

— Слухайте, пане Яцентий, — сказав Мендель, — без жарту вам говорю. Нащо вам біди, клопоту і видатків? Бачите, тамтой ґрунт продали ви Юдці. Нині Юдка багач, а ви грошики в ями закопали і не маєте нічого. Дайте ви спокій тій роботі, то не хлопська робота. Я вам дам за кожний

загін по сто ринських, і нащо вам клопоту на здорову голову? Буде на ваші старі літа!

Вся кров ударила Яцеві до голови. Ті слова гірше його кололи, ніж найїдкіші дотики — може, для того, бо в глибині душі чув, що як на простий хлопський розум, то Мендель зовсім правду каже.

— Іди ти від мене, жиде, до чорта! — крикнув подразненим голосом.
— Іди, коли не хочеш, щоби-м тобі каменем межі очі заїхав.

— Ни, що то є? Каменем межі очі? А то за що? Ти, дурне, гой смердяче! Думаєш, що тебе боюся і що твої загони більше варті? Чекай, ще сам до мене прийдеш і будеш просити, щоби-м ті діри купив.

— Не дочекаєш того, парху! — крикнув Яць. — Швидше сам в них смерть свою найду.

І, натиснувши шапку на чоло, весь тремтячи з якогось невисказаного зворушення, побіг Яць до швагрової, що йому їсти варила.

Швагрова тепер уже на правду перелякалася його появою.

— Всяке диханіє да хвалить господу! — крикнула. — Куме швагре, а вам що такого? Чи жене хто за вами, чи, може, нещастє яке?

Яць навіть не звертав уваги на її окрик. В безсиллі сів на лаві, навіть шапки не знявши, і сказав скоро, майже одним духом:

— Кумо швагрова, на вас одна моя надія. Вийшли мені гроші, покинули мя робітники, а яму копати треба. Мушу кип'ячки докопатися. Згину скорше, а тої річі не покину. Поможіть мені, кумо! Я ж се прецінь не для себе. Якщо буде, то буде й вам, і дітям вашим. Ходіть самі, маєте дівчину вже в силі, обі станете до корби, менший хлопець може млинкувати, а я полізу в яму, буду копати, доки сили стане. Чую, що вже

недовго. Кілька разів дзюбнути. Хто знає, може, лиш раз у щасливе місце ударити... Не відкажіть мені, кумочко!

Швагрова стала зачудована. Не так її здивувала просьба Зелепуги, як його голос — якийсь дивно звучний, м'який і тремтячий. Вагувалася хвилю, бо, крім двоїх старших, мала ще троє менших дітей, що вимагали ненастанного догляду.

Яць вгадав, чого вона вагується.

— І о ті менші не турбуйтеся! — сказав. — Заберіть їх до моєї хати, там вам буде близько до них. А втім, спустите мене до ями і все будете мати з півгодини вільної, поки я там що накоплю. А діти будуть за той час млинком крутити.

А коли швагрова ще вагувалася, Яць нараз заллявся сльозами і кинувся їй до ніг.

— Кумо швагрова! — благав, стискаючи її коліна. — Богом вас заклинаю, не відказуйте мені сеї просьби! Не відказуйте, бо здурію! Чую добре, що на саму думку, щоб покинути сю роботу, якийсь недобрый дух до мене приступає, і я готов наробити нещастя, великого нещастя!

— Бог з вами, швагре! — скрикнула перелякана жінка, піднімаючи плачучого з землі. — Бог з вами! Що ви за страшні річі говорите, нехай бог заступить та відверне! Успокойтеся, все ще добре буде. Всі підемо, будемо копати, будемо богу молитися, може, бог змилується над нашою долею і пішле нам свій дар великий. Тільки не плачте!

— Бог заплать вам! Бог заплать! — шептав Яць, хлипаючи, як мала дитина. — Я спокійний, о, зовсім спокійний! Лиш сили яюсь не маю. Сон мене клонить.

— Засніть, засніть, то вам ліпше буде. А то, боже мій, виглядаєте, як з хреста зняті.

І завела Яця на постіль — околот соломи, покритий грубою веретою. Безсильно, мов п'яний, упав Яць на постіль і зараз заснув глибоким сном. Швагрова навіть подумала зразу, чи він не п'яний, але, наблизившись до його лица, зовсім не почувла запаху горілки.

— Бідолаха! — зітхнула. — Так до него та проклята кип'ячка приступила, що вже далі й дихати не зможе. Боже милосердний, заступи его від якого нещастя! Радше мого поганина наверни де на зламану голову, ніж отсю добру душу!

Сон Яців був довгий, але неспокійний. Кілька разів вночі схапувався, надслухував, кричав крізь сон: "Є! Є!" — і знов безсильно падав на постіль і засипляв.

Та все-таки на другий день устав трохи покріплений і з новою енергією допомагав швагровій пакувати і переносити нужденні останки пожитку і харчів до своєї хати. Щось тягло його до ями. Спішив підбігцем, поки не наблизився до його обійстя, а там і зовсім усе покинув серед дороги і побіг заглянути до ями, чи за ніч не наплило кип'ячки. По довгій хвилі вернув сумний.

— Пусто, нема нічого! Але знаю, що швидко, швидко буде. Мусить бути! Хіба би... хіба би бога над нами не було!

— Бійтеся бога, швагре, що се ви говорите! — крикнула швагрова. — Аж слухати лячно.

— Сам уже не знаю, що говорю! — сказав Яць, похилиючи голову. — Але ходім, ходім до роботи! Треба поспішати. Чую, що щось мя жене, тривожить, так, як коли би смерть моя була вже близько, а я перед смертю ще щось мав дуже велике зробити.

Швагрова нічого вже не сказала, тільки перехрестилася на ті слова. Бачила виразно, що Яцеві почало баламутитися в голові, але що ж могла порадити? Тільки, йдучи, стиха шептала молитву. Разом з найстаршою дочкою стала до корби і помаленьку, обережно спустила Яця до ями, хоч той з глибини раз у раз кричав: "Борше! борше!" Тим часом хлопець, добуваючи всіх сил, млинкував до ями свіжий воздух.

Коли Яць опинився на дні, швагрова пішла до хати, лишаючи дітей при ямі. Яць вигадав спосіб — обходитися зовсім без її помічі, видобувати кибель з накопаною глиною. Сам знизу на осібній линовці витягав кибель догори, а діти лиш висиплюють з нього глину і знов спускають вниз. Повигадував різні способи для обереги, щоби котре з дітей не впало до ями. Мати могла бути за них зовсім спокійна.

Зразу робота йшла. Яць працював з надлюдською натугою. Валив оскарбом в лупанець, немов се був його найтяжчий ворог. Кибель за киблем витягав угору, навіть о свіжий воздух не дуже дбав, бо в ямі замороки небуло ніякої, та й діти млинкували досить добре. А якби почала показуватися кип'ячка, то Яць обдумав так: не чекати, поки діти прикличуть матір і витягнуть його в киблі, але дряпатися вгору по цямринні хоч на кілька сажнів, а там уже зачекати на кибель, бо боявся, щоби нагло вибухаюча кип'ячка його не залляла або заморокою не задушила.

Але кип'ячки не було й сліду. По кількох годинах тяжкої праці Яць ослаб, почув острый біль в крижах, в руках і ногах, почув недостачу повітря, якийсь стукіт у висках, заворот голови.

"Що, може, то вже заморока кип'ячку віщує?" — подумав урадуваний і тричі шарпнув за шнурок від дзвінка. Був то знак, щоби діти кликали маму і тягли його вгору.

— Ну, що? Є? Буде? — питала швагрова, коли Яць, стоячи в киблі і прип'ятий за пояс до линви, виринув з темних челюстей ями.

— Хвала богу, здається, що буде, — відказав Яць, важко дишучи і ледве здужаючи вийти з кибля.

Відв'язали його, завели до хати, нагодували і знов положили спати. Але надія показалася передчасною. Заморока була, але кип'ячка не показалася. Тривога і гарячковий поспіх у Яця не змоглися. Відпочивши трохи, почав перти, щоб знов спущено його до ями, але швагрова ні за що в світі не хотіла сього зробити.

— Самі себе замордуєте, швагре! — говорила. — Відпічніть ліпше, прийдіть до сили. Яма не втече.

— Ні, ні, треба кінчити швидше! — товк своє одно Яць. — Що вам з того прийде, що будете мене мучити? Адже ж я і так не всиджу, ані влежу на місці. То вже ліпше спустіть мя до ями!

Ледве здужала швагрова допроситися, щоб зачекав до полудня.

Так минуло два дні — радше тяжкої муки, ніж роботи. Яць за ті дні постарівся о яких десять літ, згорбився, посивів, лице і чоло покрилися морщинами. Тільки сиві очі палахкотіли живим огнем, а енергія його не то що не слабла, але з кождим днем щораз більше змагалася. Сон майже зовсім його покинув: хіба вдень, втомлений тяжкою працею, задрімає на хвилю. Ночі були для нього ще гіршою мукою, ніж дні.

Аж нараз третій день приніс йому нещастя, якого менш усього міг сподіватися. В саме полудне, коли Яць тільки що з дітьми пообідав, а швагрова розстелювала на землі солому, щоб міг на ній на хвилю заснути, отворилися двері, і до хати, як грім з ясного неба, влетів швагер-п'яниця.

— Га, прецінь находжу свою жіночку! — крикнув і, не кажучи нічого більше, ударив остовпілу жінку п'ястуком в лице так сильно, що, облита кров'ю, повалилася на землю.

Цілої півгодини лютувала буря в Яцевій хаті. Чути було стук ударів, крик і плач дітей, зойк жінки, ломіт розбиваної і друхотаної посуду і гвалт Яця. Перепало й Яцеві на його пайку, хоть треба сказати, що й він сміло станув до бійки і завдав швагрові кілька стусанів таких влучних, що дуже значно охолодив його войовниче завзяття.

Півгодини тяглася баталія, а потім розпочалася сумна рейтерада: швагрова з дітьми і з усім своїм недавно принесеним статком попрощала гостинні пороги Яцевої хати. Муж її, проклинаючи та викрикуючи, плівся позаду того плачущого, побитого та покровавленого походу. Яць лишився сам в хаті, без сил, без средств, без надії. Що се таке було? Відки надлетіла та буря? Чи то був сон страшений, чи дійсна правда? Не знав. Чув тільки, що в голові йому шуміло і очі меркли, чув глухий, упертий біль в цілім тілі; свідомість засипляла. Сам не тямив, коли і як замкнув хату і заснув на соломі, розстеленій насеред хати.

Пробудився вже над ранком. Розвиднювалося. Сіримися плямами вирізувалися тісні віконця з сумерку, що залягав хату. Яць відразу схопився на рівні ноги, встав і почав збирати до купи розіслані думки, щоби собі пригадати, що з ним діється і щоб йому діяти.

Перша думка його була: треба піти поглянути, може, що є в ямі. Вже кинувся до жердки, щоби з неї зняти кожух, коли втім наглий розблиск пам'яті відразу виявив йому ціле його теперішнє положення.

— Боже мій! Адже ж я тепер сам-самісінький, як билинка в полі. Що ж мені тепер робитоньки?

В німім переляку стояв бідолаха довгу хвилю, заламавши руки. Бачилося йому, що летить кудись у бездонну западню і надармо махає руками, щоби знайти яку опору. Але джерело його надії і енергії ще не було до остатку вичерпане. В його недужій уяві почали снуватися різні фантастичні щасливі случаї наглої поправи долі; на основі хиткого словечка "а може" живо здвигалися блискучі будівлі будущини.

Затоплений в тих мріях, несвідомо надяг кожух, взяв лампу і пробний шнур з каменем на кінці. І пішов до ям. Та що то казати — пішов? Побіг, полетів, гнаний якоюсь всеволодною силою, Відчинив заткальницю, заглянув до ями — темно. Спустив шнурок з каменем — по добрій хвилі камінь упав на вогке лупанцеве дно з легким стуком. Витягнув його знов наверх — сухісінький, ані, сліду кип'ячки. Яць і руки опустив.

Аж тепер почув усю велич своєї самоти, свого безсилля. Нащо здалися його пориви, його труди і муки? Пощо закопав він усе, що мав, в тих проклятих ямах? Завидлива доля, очевидно, піднімає його на сміх, збагачує Юдку майже без труду, а його здавляє, мов черв'яка. І що за причина такої страшної неправди? Яць чув, що щось страшне клубиться в його грудях, підступає під горло, запирає дух. Хвилю стояв німий, напівнеживий, посинілий, ніби боровся з невидимим ворогом, а вкінці як стояв, так і впав на землю, гриз її зубами, стугував п'ястуками і кричав скаженим голосом:

— На, на, от тобі, проклята! Ось тобі, зраднице, жидівська приподобнице!

Втомився і хвилю лежав мов закостенілий, а далі, піднімаючися до впів і підводячи лице до захмареного, сірого неба, крикнув щосили:

— Боже, боже, що я тобі винен? За що ти мене так тяжко караєш? Негідникам, п'явкам людським добро посилаєш, а мене водиш, як кітку за стеблом, аж поки не довів мя ось до якого кінця! Боже, невже ти все те бачиш? Невже се є твоя свята воля?

Занімів, важко дишучи, немов ураз із сею промовою тяжкий камінь скотився з його грудей. Але не в спокоївся, тільки на хвилю нерви його отупіли з надмірного болю.

— І що ж мені тепер, нещасному, робити, що починати? — лементував вголос, сівши на землі і вхопившись обіруч за голову. — Чи кинутися

стрімголов до тої заклятої ями і кінець свому життю зробити? І м'єре нічого іншого вже мені й не лишається. Ой земле, матінко моя, прийми мене до себе, нехай ту довше не мучуся!

І, обливаючися слізьми, з розпростертими раменами кинувся лицем до землі і завмер так, не то в німій молитві, не то в остовпінні. Тільки хлипання потрясало його тілом і свідчило о тім, що то не труп, а живий чоловік лежав на землі.

Нараз зірвався, немов гадюка його вжалила. Що се таке? Чи то сон? Чи привид його уяви? Але ні, уява його була підрізана, зламана і безсильна. Ні, то щось далеко сильніше від простого привида. Дрижав увесь в неописаній тривозі. Довгу хвилю стояв, протираючи очі, не знаючи, на яку ступити. Далі вхопив пробний шнур і знов кинув до ями камінь, прив'язаний на його кінці. І знов камінь упав на дно з сухим стуком. Витягнув його, ще не вірячи сам собі, — камінь сухісінький. Значить, і сим разом луда! Значить, те булькотання, котре чув так виразно, коли лежав, лицем припавши до землі, було лудою, було послідньою, дивовижною наругою долі над його нещастям! Будь проклята, доле! Прощай ти, світе невдячний, ти, життя остогидне!

Яць поступив кілька кроків взад, щоб розігнатися і вскочити до ями. Але що ж то: ледве віддалився від ями, почув знов те саме тихе булькотання. Натужив слух, як міг — так і є! Булькотання не було витвором його уяви. Поступив ще два кроки взад — ще виразніше чути. В тій самій хвилі в ніс його вдарили густі нафтові сопухи.

Що се? Відки се? Оглянувся довкола — боже! Адже він стоїть близько своєї давньої, зверху забитої і дерном заложеної ями. Одним поскоком був на самій ямі. В першій хвилі цілий туман сопуху, що піднімався з-під дерна, і виразне булькотання під землею переконало його, що ціль його бажань осягнена, скарб найдений — отут, де він його найменше надіявся.

Але Яць ще сам собі не вірив. Тремтячи, задиханий, майже в нетямі, що робить і що з ним діється, скинув з себе кожух, припав на коліна і почав руками віддирати дерня, викидати глину, відгрібати грубі бруси, котрими була забита яма. З гарячковим поспіхом, добуваючи всіх своїх сил, відвалив один брус. Сонце, що вже трохи піднялось було над краєчок землі, скоса заглянуло до ями; його проміння, мов від гладкого металевого дзеркала, відбилося від поверхності густого чорного плину, що наповнив яму аж до самого краю.

Що Яць в тій хвилі не збожеволів, що з радості не впав до ями — се було правдиве чудо. Очевидно, сам він почував, що може з ним статися щось такого, бо, облитий холодним потом, шарахнув собою взад від отвореного гирла ями, немов шукав безпечного місця, заглянувши так зблизька в очі страшній загадці буття.

Але по хвилі остовпіння найшла на нього правдива шальга́. Кинувся до другої присипаної ями, відкопав її, відкрив — повна! До третьої — те саме! Значить, не марні були ті сни, в котрих раз у раз щось шептало йому: "Є, є той скарб пожаданий!" Тільки його власна сліпота була причиною так многих його мук. А ті нарікання і прокльони на долю — ох, коли б вони тепер не хотіли спасти на його власну голову!

Але ні! Проч усякі чорні думи! Ціль осягнена! Скарб здобутий! Ціною здоров'я, терпіння, пониження і розчарувань, але здобутий. Що з ним тепер робити? Про те Яць не дбав. Те само собою покажеться.

Майже не думаючи, що робить — попередніми безсонними ночами він так часто обдумував се діло! — Яць побіг до Мендля. Застав жида, коли той сам торгувався з робітниками. Не вітаючися, не кажучи ані слова, прискочив, схопив Мендля за плечі і поволік навперед до себе.

— Ни, що то такого? — кричав Мендель. — Яцю, чи ви сказилися? Чого хочете від мене?

— Ходи, ходи! — охриплим, задиханим голосом кричав Яць, не випускаючи його з рук.

— Куди? Зачим? — питав Мендель.

— Ходи, ходи, сам увидиш! — кричав Яць і волік його даліше.

Спотикався по глиняних кіпцях і камінні, але що се йому значило? Мендель зразу шарпався, — Яць не пускав. Далі жид догадався, що мусило лучитися щось незвичайного, і пішов радо. Яць ще швидше. Почали оба майже наввипередки бігти. До першої ями.

— Ади!

Ще Мендель не отямився, а вже Яць шарпнув його до другої ями.

— Ади!

І знов даліше до третьої.

— Ади!

Мендель остовпів.

Яць обезсилений усів на землі, важко дишучи, але не можучи й слова більше промовити. Добра хвиля пройшла в мовчанці.

— Ни, і що ж? — сказав в кінці Мендель, звертаючися до Яця.

— Купи! — сказав коротко Яць.

— А сила хочете?

— Мільон!

— Спам'ятайтеся, Яцю! Що ви говорите? Хто вам дасть мільон?

— Ти даси.

— Але чи знаєте ви, що то значить мільон? Кілько то грошей?

— Знаю, що багато. А як буду мав в руках, то й почислити зумію. А ти думав, що я тобі се задармо віддам?

— Я не хочу задармо. Але говоріть людську ціну.

— Мільон.

Жид засміявся з цілого горла.

— Ни, що з ним говорити! Вивчився напам'ять того одного слова та й товче. Але ж, Яцю, де я вам мільона візьму?

— То твоє діло.

— І що ви з ним зробите?

— То моє діло.

Жид знов засміявся з цілого горла. Нараз зробився поважним. Щаслива думка шибнула йому до голови.

— Ни, знаєте що, Яцю, — сказав, приступаючи до нього ближче. — Виджу, що ви не такий чоловік, щоби з вами жартувати. Нехай буде божа воля, дам вам; мільон за ваші ями.

— Я так і знав, що даси, — спокійно сказав Яць.

— Але вже за всі чотири.

— Розумієся.

— І за цілу решту ґрунту.

— Або хіба як?

— То йти до писаря і свідків?

— Іди.

Коло полудня хата Яця Зелепуги повна була народу. Мендель казав поуставляти перед вікнами наскоро з дощок збиті столи і лавки; на них позасідало чимало хлопів і жидів — то були свідки. І щораз нові прибували.

По цілім Бориславі шибнула вість, що Зелепуга викопав три ями кип'ячки і продає все Менделеві за мільйон. Жиди всміхалися, хлопи зітхали, хрестилися хрестом святим або міркували над тим, що почне старий, осамотілий і напіводурілий Яць з такими страшеними грішми. А проте всі бігли до його хати, знаючи, що там частунок буде неабиякий.

Всі зібрані затихли. За столом сидять і вїт, і старший брат церковний, і пан присяжний, — се головні свідки. Пан писар тільки що скінчив писати контракт, посипав письмо піском і голосно крекче на знак, що хоче зачати читати. Яць стоїть насупротив писаря, німий, жовтий, як віск, з палаючими очима, і вдивляється в його уста.

— "Во ім'я отца, і сина, і святого духа, амінь! — починає різким голосом писар, і всі присутні хлопи хрестяться побожно. — Яко я, нижче

підписаний господар Яць Зелепуга, при присутніх тут свідках: пану вйтові бориславському Якимові Дуригрошеві і пану присяжнім Олексі Бовті, і пану старшим браті Грицеві Тумані, з присутнім тут Мендлем Лямпенліхтом зробив угоду, або контракт, слідууючої основи, що продаю тому Мендлеві ґрунт мій власний вітцівський, сумежний з ґрунтом того ж Мендля власним, від заходу сонця, а виносячий два морги, враз із находячимися на тім ґрунті ямами нафтовими і з усім, що є в нім і на нім, і віддаю той ґрунт тут же при свідках тому Мендлеві на вічну і неограничену власність.

А Мендель має мені перед віддачею ґрунту при тих самих свідках вручити ціну купна, виносячу мільон... валюти австрійської".

— Чого, чого? — перервав читання Яць.

— Валюти австрійської, — повторив пан писар. — То значить грошей австрійських, цісарських, розумієте?

— А, розумію! Ну, се певна річ, іншими грішми я не приймаю. Ну, читайте далі!

Дальша читанина пішла швидко. Контракт підписали — розуміється, як Яць, так і всі свідки тільки знаками хреста святого. Тоді виступив Мендель і положив на столі цілий мішок грошей. Роз'язав його і почав виймати пачку за пачкою банкнотів. Кожда пачка зложена була з дрібних банкнотів, переважно паперових шістаків або гульденів, і навхрест перев'язана ниткою.

— Ту сто, ту сто, ту сто, ту сто! — питлював Мендель і валив пачку за пачкою, аж усі дух в собі запирали. Кілька мінут пройшло, поки випакував усе, що було в мішку.

— Ось вам ваш мільон, пане Яцю! — сказав, гордо поглядаючи на нього.

Яць стояв приголомшений. Такої сили грошей ще й не бачив, відколи живе, а тепер усе те було його власне!

— Гм, а хто знає, чи то добре раховано? — сказав отямившись. — Треба би перерахувати.

— Я присягнути можу, що добре раховано, — сказав Мендель. — Ни, але ви можете собі не вірити, то ваша річ. Тільки що мільон перерахувати не так легко, як вам здається. А щоб ви на мене не нарікали, що я вас оциганив, то я вам щось скажу. Зложім сі гроші назад сюди до мішка зав'яжім і запечатаймо їх при свідках, і нехай вам кого хочете з громади визначуть, щоб вам поміг перерахувати. А як вам одного ринського не стане, то я зобов'язуюся дати вам за одного десять.

— Добре, добре! — хором закричали свідки. — От видно, що чесний жид, не хоче вашої кривди, куме Яцю!

— Пристаю на те, — сказав Яць. — Але мішок з грішми мусить лишитися в моїх руках.

— А, то розумієся само з себе! — живо підхопив Мендель. — Адже ж гроші ваші!

І бистро запакував усі пачки банкнотів до мішка і запечатав його з двох боків великою громадською печаткою, котру вїт усе носив при собі в халяві від чобота.

— Ну, тепер тота річ готова, куме Яцю. Тепер ваша черга — віддати Мендлеві ґрунт і ями. — Встали всі й пішли. Віддавши все Мендлеві, Яць почувся спокійним. Почався почастунок і, дякувати надзвичайній Мендлевій гостинності, протягнувся аж до пізнього вечора. Тільки пан писар, віддавши Мендлеві підписаний контракт і довго щось з ним перешептавши, пішов додому, не дожидаючи трактаменту. Мав ще багато роботи сьогодні, а в самій річі чувся трохи неспокійним.

Щоправда, заробок мав нині добрий. Крім звичайних п'яти ринських "від руки", дістав від Мендля цілих сто ринських, і то за найбільшу дрібницю в світі. Тільки чорт його знає, чи з тої дрібниці не виросте яка велика річ. Бо тут о кляте-великі суми розходиться. Щоправда, Мендель запевнив його, що нема тут чого боятися, що він навмисне так багато свідків спросив, що все робив по-тверезому і з найбільшою осторогою, так що ніхто й не посміє заперечити, щоби контракт був фальшивий, і що навіть у нотаря його легалізувати не треба — ба, якби-то все так і сталося! Але лихо не спить, а жидові хто його й знає, чи можна дати за віру? Помимо всяких запевнень, пан писар був неспокійний і бажав бодай якнайшвидше віддалитися з того місця, де задля стогульденового банкнота допустився такої клятої... дрібнички.

Що ж се була за дрібничка?

Дрібничка справді невеличка! Між словом "мільйон" і словом "валюти" в контракті написав він, а в читанню промовчав одно-однісіньке слівце "крейцерів". Правда, се одне слівце з шумного Яцевого мільйона робило досить малу суму десяти тисяч, ну, але й се ще аж надто велика сума для такого дурного хлопа, як Яць Зелепуга, — думав пан писар. І з тою сумою Яць не дасть собі ради. Тим часом Яць розкошувався тим почуттям, що має мільйон. Що з ним робити, куди його повернути, о тім час буде подумати завтра, позавтрі, пізніше. Тепер уже ніщо йому не втече, доля в його руках. Той мішок з банкнотами — се сильна підпора і основа всіх хоч би й найсміліших його мрій. Мільйон! Адже ж се величезний маєток, про які хіба в казках розказують! Пізня вже ніч була, коли від Яця вийшли послідні гості — війт, присяжний і старший брат. На їх честь Яць мусив випити кілька чарок солодкої горівки, котру Мендель приніс уже на самім послідку, коли всі прочі люди розійшлися. І сам Мендель, давши Яцеві решту тої горівки, попрощався з ним і пішов спати.

Коли розійшлися послідні гості, Яць почувся таким щасливим, таким супокійним і здоровим, як ніколи. Якесь розкішне тепло розлилося по всім його тілі. Ані сліду недавньої пожираючої і гризучої гарячки. Сидів на лаві, опершися обома ліктями о стіл і стискаючи в обіймах свої

справджені мрії, свій мільйон, що лежав ось тут в запечатанім мішку. Всміхався і повторяв якісь слова без зв'язки. Силувався пригадати собі щось, але довго не міг. Вкінці пригадав-таки, що треба би за гістьми двері позамикати, але не чув в собі настільки сили, щоб устати.

"Е, що там мені двері! — подумав. — Маю міліон, міліон, міліон!"

І, шепочучи ті слова, склонив голову на мішок з грішми й заснув. Олійний каганець стояв насупротив нього на столі і своїм мигкотячим огником надармо силувався заглянути йому в очі.

По хвилі тихо-тихесенько отворилися хатні двері і, осторожно ступаючи на босих пальцях, увійшов Мендель.

Приступив просто до сплячого, оглянув його, а відтак спокійно підняв вгору його лікті, виняв з-під них мішок і підложив кругле поліно, що лежало під лавою. Затим узяв мішок під паху і направився до дверей. Але швидко вернувся, взяв із стола каганець і поставив на землю, на котрій, ще відучора розстелений, лежав околіт соломи. Велика купа соломи лежала під лавою, на котрій сидів Яць.

— Так ліпше буде, — прошептав Мендель. — Сліду не лишиться.

І покwapно вийшов з хати, замкнув з сіней передні двері, вийшов задніми і засунув їх знадвору шнурком, прив'язаним до засува і протягненим надвір крізь дірку, проверчену в стіні. Засунувши засув, він шарпнув міцно і відірвав шнурок, так що кождому мусило здаватися, що й ті двері засунені були зсередини. А затим щез у пільмі.

— Осторожне з огнем! — кричав протяжним голосом вартовий громадський, проходячи здовж улиці. Нараз кинув поглядом на хату Зелепуги, що стояла сприбоку, о яких сто кроків від улиці.

"Що до біса той старий хрін там виробляє? — подумав вартовий. — Чи ще в печі топить в таку пізну ніч?"

Але в тій хвилі думки його нараз перервалися. Могуче світло, що наповнювало хату Зелепуги, нараз величезними кровавими язиками вискочило на стріху крізь вікна, крізь двері, обхопило цілу хату, котра відразу запалахкотіла, як свічка ярого воску.

— Горить! Горить! — заверещав вартовий, що мав сили, і полетів до дзвіниці, щоби на гвалт ударити в дзвони.

На другий день рано знов здвиг народу стояв коло Яцевої хати, тільки що замість хати було тепер чорне згарище: лиш глиняна четверогранна піч стирчала серед сумовитої руїни. З-під печі відгребли люди й напівперепаленого трупа Яця Зелепуги. Очевидно, небіжчик, пробудившись серед огню, хотів сховатися під піч, але не встиг се зробити. Запхався тільки половиною тіла; ноги і нижча часть тулуба стирчали з-під печі і сталися жертвою пожару. Зате лице, притулене до землі, і руки були зовсім здорові. В руках замість мішка з грішми держав грубе поліно.

— Нещасний! — міркували люди. — Певно, здрімався над грішми і зіпхнув каганець зі стола в солому. А коли збудився, то в нетямі, замість рятувати гроші, вхопив поліно. А гроші всі згоріли. Так-то вже, очевидно, сам бог не щастив єму з тим скарбом!

А труп Зелепуги лежав перед хатою, стискаючи ще й по смерті поліно в обіймах так міцно, що годі було його виймати. Його посиніле, перелякане лице звернене було до неба, немов з-поза тих судорожно затиснених зубів от-от і вирветься питання:

— Боже, невже ти все те бачиш? Невже се все — твоя свята воля?

* Дивись на нього (євр.) — Ред.

* А, дурний мужик! (євр.) — Ред.

* Либакми звалися давніше в Бориславі ті, що при помочі кінських хвостів згортали з поверхності води, калюж та джерел бориславських виступаючу на них "кип'ячку" (т[о] є[сть] занечищений олій земний) і продавали її на смаровило до возів.